

Małgorzata Kurianowicz

Uniwersytet w Białymstoku

email: m.kurianowicz@uwb.edu.pl

ORCID: 0000-0001-7493-7523

**Cerkiewnosłowiańskie odpowiedniki polskich form
hasłowych w *Słowniku polskiej terminologii prawosławnej*¹**

**Church Slavonic Equivalents of Polish Entry Forms
in the *Dictionary of Polish Orthodox Terminology***

ABSTRACT

The subject of the research of this article are Church Slavonic lexemes that are equivalents of Polish entry forms, registered in the Dictionary of Polish Orthodox Terminology (Białystok 2022). Its publication was intended to systematize and standardize the terms used in the liturgy of the Polish Orthodox Church and to enrich the Polish language with terms that existed in the Old Polish language but had been forgotten. Work on over 4,000 Polish-language entries revealed enormous difficulties in selecting individual foreign-language equivalents. Therefore, the aim of this article is to indicate some linguistic problems that the authors of the Dictionary encountered when creating an index of Church Slavonic entries and to show ways of solving them. Work on the Dictionary has shown that the most important of them include: the lack of Church Slavonic equivalents of entries considered by Orthodox believers as Orthodox, e.g. *batiuszka*, *czotki*, *odpiewanie*; lack of numerical coherence, absence of Church Slavonic equivalents in some terminological categories (e.g. architecture, music, theology, law), lack of unification of Church Slavonic orthography. Therefore, when creating entries and

¹ Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2022, nr projektu 0083/NPRH5/H11/84/2017.

assigning foreign-language equivalents to them, some of the previously adopted assumptions were re-discussed, some were changed, and new solutions were found for still others, including: graphical and spelling rules applicable in the Dictionary were developed, and the lack of parallelism between Church Slavonic and Polish grammatical forms was allowed.

Keywords: church Slavonic, lexicography, Orthodoxy in Poland, Polish Orthodox terminology.

Słownik polskiej terminologii prawosławnej pod redakcją ks. Wiesława Przyczyny, Katarzyny Czarneckiej i ks. Marka Ławreszuka (dalej SPTP) jest efektem projektu badawczego zrealizowanego na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu w Białymstoku przez grupę polskich badaczy w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2022 (konkurs I/2016, moduł Dziedzictwo narodowe, wniosek 11H 16 0083 84). Wersja papierowa SPTP ukazała się nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu w Białymstoku w 2022 roku, a jej odpowiednik w wersji elektronicznej wraz z materiałem audio w formule otwartego dostępu dla czytelników został umieszczony na stronie internetowej <https://sptp.uwb.edu.pl>.

Celem autorów SPTP było zgromadzenie, klasyfikacja i analiza istniejącej w języku polskim terminologii Kościoła prawosławnego oraz jej normatywizacja. Terminologia polskiego prawosławia jest bardzo zróżnicowana. Jej podstawę tworzą greka, cerkiewszczyzna, polszczyzna, a także dialekty wschodniosłowiańskich mniejszości narodowych zamieszkujących Polskę². Co więcej, współistnienie na jednym terenie różnych konfesji, w szczególności katolicyzmu, również nie pozostaje bez echa i rzutuje na kształt prawosławnego leksykonu religijnego. To właśnie językowo-kulturowa różnorodność, z której czerpie polska leksyka prawosławna, została odzwierciedlona i zarejestrowana w SPTP.

² L. Citko, *Z zagadnień opisu leksykograficznego polskiej terminologii prawosławnej – wariantowość wyrazów hasłowych*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2022, t. 22, s. 182.

W założeniach projektowych praca autorów³ nad cerkiewnosłowiańskim indeksem miała polegać na odszukaniu w źródłach (bazę stanowił słownik autorstwa Г. Дьяченко)⁴ i dopisaniu odpowiednika do podanego polskiego terminu. Warunkiem rejestracji cerkiewnosłowiańskiego hasła w *Słowniku* było potwierdzenie jego obecności w źródłach. Każdy polskojęzyczny termin opatrzony został więc trzema obcojęzycznymi indeksami w języku greckim, cerkiewnosłowiańskim i angielskim, por.: ‘*papież* gr. πάπας (ὁ), cs. **пáпа**, ang. pope’; ‘*monaster* rzadziej *monastyr* gr. μονή (ἡ), μοναστήρι (τὸ), cs. **монастырь**, ang. monastery’; ‘*piekło* gr. κόλαση (ἡ), cs. **ѣдз**, ang. hell’. W sytuacji nieodnalezienia obcojęzycznego odpowiednika został on pominięty, por.: ‘*synoptyk* gr. συνοπτικός (ὁ), ang. synoptic writer’; ‘*minieja lekcyjna* cs. **мнѣніе чѣтїи**, ang. Menologion, ang. Menaion Reader’.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie problemów natury językowej, z którymi zetknęli się autorzy podczas tworzenia indeksu cerkiewnosłowiańskich hasła, oraz przedstawienie sposobów ich rozwiązania.

Pierwszy z nich unaoczniał się przy wyszukiwaniu, ustalaniu i umieszczaniu bądź pomijaniu obcojęzycznego odpowiednika przy polskojęzycznym hasle. Pominięcie nieodnalezionego (nieistniejącego) odpowiednika zostało dopuszczone przez autorów SPTP już na etapie projektu⁵, jednak w toku prac nad poszczególnymi hasłami sformułowane zostały kolejne ustalenia, które spowodowały zmiany w sposobie umieszczania odpowiedników przy poszczególnych hasłach mających kilka synonimów. Przykładem takiego terminu hasłowego jest *pokrowiec duży*. Posiada on następujące obcojęzyczne odpowiedniki: gr. ἄρ (ο), ἀέρας (ο) cs. **ѣеръ**, **воздѣхъ**, **покрѡвъ**, ang. large veil, aer oraz synonimy: *welon duży*, *aer*, pot. *wozduch*. Termin hasłowy *pokrowiec duży* nie ma bezpośredniego odpowiednika w języku greckim i cerkiewnosłowiańskim, zatem przypisane zostały mu obcojęzyczne odpowiedniki jego synonimów: *aer* → ἄρ (ο), ἀέρας (ο), **ѣеръ**, aer; *wozduch* → **воздѣхъ**; *welon duży* → large veil. Ostateczna wersja wyrazu hasłowego,

³ Zespół autorów SPTP: ks. W. Przyczyna, ks. M. Ławreszuk, K. Czarnecka, ks. J. Kupryjaniuk, M. Kurianowicz, G. Makal, ks. P. Makal, ks. W. Misijuk, A. Rygorowicz-Kuźma.

⁴ Pełna lista źródeł cerkiewnosłowiańskich została umieszczona na stronie: <https://sptp.uwb.edu.pl/zasady-ekscerpji-materialu-do-slownika-odpowiedniki-obcojezyczne>.

⁵ J. Charkiewicz, *Opracowanie listy źródeł „Słownika polskiej terminologii prawosławnej”*, „Elpis” 2018, nr 20, s. 183; K. Czarnecka, M. Ławreszuk, W. Przyczyna „Słownik polskiej terminologii prawosławnej” – struktura artykułu hasłowego, „Elpis” 2018, nr 20, s. 224.

jego odpowiedników i synonimów oraz definicji została zarejestrowana w następującej postaci:

pokrowiec duży gr. ὀήρ (o), ἄερας (o), cs. **ѿѣръ, вoздъхъ, покрѣвъ**, ang. large veil, aer; liturg. 'prostokątny płat materiału, którym podczas → liturgii przykrywane są → kielich i → dyskos'. Synonimy: *welon duży, aer*, pot. *wozduch; welon duży* → pokrowiec duży;
aer → pokrowiec duży;
wozduch → pokrowiec duży;

Ponieważ obcojęzyczne indeksy synonimów (*welon duży* → ang. large veil, *wozduch* → cs. **вoздъхъ**, *aer* → gr. ὀήρ (o), ἄερας (o), cs. **ѿѣръ**, ang. aer) zostały zapisane przy hasle definiowanym, zgodnie z przyjętą wcześniej zasadą nie pojawiły się przy danych synonimach.

W związku z tym, że język cerkiewnosłowiański był i jest językiem przede wszystkim tekstów liturgicznych (w tym celu został stworzony przez świętych Cyryla i Metodego), zrodził się kolejny problem związany ze wskazaniem odpowiedników w niektórych kategoriach terminologicznych. Swoich cerkiewnosłowiańskich ekwiwalentów nie znalazły pojęcia dotyczące określeń, np. architektury (*nawa główna, plebania, seminarium, stasidia*), herezji i ich przedstawicieli (*nestorjanizm – nestorianin, nazareizm, homouzanizm – homouzjanin*), muzyki, teologii (*pneumatologia, teologia palamicka*). Takiego odpowiednika nie mają również liczne współczesne terminy, np. *ruch ekumeniczny, katecheta, katechetka, stacja*, które weszły do języka polskiego nierzadko poprzez łacinę. Z tego powodu przy hasłach polskich tak często spotykane są pominięcia cerkiewnosłowiańskich indeksów.

Kolejny zarejestrowany problem dotyczył poziomu graficzno-ortograficznego języka cerkiewnosłowiańskiego, a dokładniej ujmując – graficzno-ortograficznej rozbieżności zapisu cerkiewnosłowiańskich form słownikowych. Analiza hasłowa słownika Г. Дьяченко wykazała, iż z graficzno-ortograficznego poziomu nie stanowi on normatywnego wzorca (np. błędne zapisy **н** na miejscu **ѿ/і**, zawężenie użycia greckich liter **ψ, ς**, niekonsekwentne użycia wariantów **а/ѧ**, pomyłki w akcentologii). To z kolei wymusiło na autorach *Słownika* dokonanie krytycznego przeglądu innych dostępnych źródeł słownikowych oraz zweryfikowanie norm pisarskich ujętych w gramatykach języka cerkiewnosłowiańskiego i ksiąg cerkiewnych obecnie używanych w praktyce liturgicznej Kościoła prawosławnego. Takie postępowanie zaowocowało pró-

lazły swojego cerkiewnosłowiańskiego odpowiednika. Mogły one trafić do słownika polskiego prawosławia w wyniku przenikania języków ruskich, tj. poprzez języki (i dialekty) wschodniosłowiańskich mniejszości narodowych zamieszkujących Polskę.

Autorzy SPTP w trakcie opracowywania struktury polskojęzycznego hasła dopuścili możliwość nieumieszczania hasła występującego w formie przymiotnika, por.:

Jeśli przymiotnik pochodzący od rzeczownika (np. autokefaliczny, kanoniczny, liturgiczny) nie wykracza poza ramki definicji rzeczownika, nie zostaje wprowadzony do słownika. Ponieważ przymiotnik, co do formy, jest urobiony w sposób przewidywalny i regularny (np. nostalgiczny od nostalgia), nie ma formalnego powodu, by go wprowadzać¹¹.

Za jednostki hasłowe uznane zostały rzeczowniki, przymiotniki, wykrzykniki. Wyrazy pełnoznaczne, takie jak czasowniki, liczebniki czy przysłówki, zostały wyłączone z badań. W trakcie doboru cerkiewnosłowiańskich odpowiedników okazało się, że cerkiewnosłowiańskie źródła nie rejestrują wielu jednostek hasłowych, np. rzeczownikowych, a jedynie formy przymiotnikowe lub czasownikowe, por. *egzystencja* (nomina substantiva) cs. *существование* (verbum). W takich przypadkach cerkiewnosłowiański odpowiednik był pomijany.

W SPTP zarejestrowano również przypadki braku zgodności liczby, tj. hasło polskie nie wykazywało zgodności z liczbą indeksu cerkiewnosłowiańskiego, np. *katakumby* (pluralia) cs. *пещера* (singularia). Takiego rodzaju rozbieżności zostały zapisane w uwagach przy haśle polskim, por.: ‘termin *katakumby* nie występuje w l. poj.’, co miało stanowić informację dla czytelnika, że hasło i jego obcojęzyczne odpowiedniki nie przejawiają paralelizmu form.

Praca nad ponad 4000 polskojęzycznych haseł uwiódniła ogromne trudności w doborze obcojęzycznych ekwiwalentów. Część z nich autorzy SPTP próbowali przewidzieć jeszcze przed przystąpieniem do pracy, określając zasady i normy, którymi mieli zamiar się kierować¹². Jednak w trakcie

¹¹ J. Kostiuczuk, J. Tofiluk, M. Ławreszuk, W. Misijuk, J. Charkiewicz, *Specyfika polskiej terminologii prawosławnej. Koncepcja normatywizacji pisowni*, Białystok 2016, s. 93.

¹² Próby normatywizacji pisowni terminologii prawosławnej zostały poczynione w wydanej w 2016 r. pionierskiej pracy: J. Kostiuczuk i in., *Specyfika polskiej terminologii prawosławnej...*

tworzenia haseł i przypisywania do nich obcojęzycznych odpowiedników okazało się, że niektóre z przyjętych założeń trzeba ponownie przedyskutować, niektóre zmienić, a w odniesieniu do jeszcze innych znaleźć nowe rozwiązania.

Poruszone w niniejszym artykule problematyczne kwestie powstałe w trakcie pracy nad SPTP nie wyczerpują ilości językowych wyzwań, z którymi przyszło się zmagać jego autorom¹³. Wypracowane zasady miały pomóc zespołowi redaktorów językowych w rewizji, redaktorom technicznym w ujednoliceniu indeksów obcojęzycznych, a recenzentom w rzetelnej ocenie. Słuszność podjętych decyzji sprawdzona i opisana została przez recenzentów SPTP i nadal jest weryfikowana przez czytelników, do których pozycja wydawnicza została skierowana.

LITERATURA

- Bol'shoj slovar'cerkovnoslavânskogo âzyka Novogo vremeni. T. 1. A–B*, red. Aleksandr Kraveckij, Moskva 2016 [*Большой словарь церковнославянского языка Нового времени. Том I/A–B*, ред. Александр Кравецкий, Москва 2016], <https://β.церковнославянский.онлайн/#!/словарь/статьи> [dostęp: 20.08.2023].
- Charkiewicz Jarosław, *Opracowanie listy źródeł „Słownika polskiej terminologii prawosławnej”*, „Elpis” 2018, nr 20, s. 181–186.
- Citko Lilia, *Z zagadnień opisu leksykograficznego polskiej terminologii prawosławnej – wariantywność wyrazów hasłowych*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2022, t. 22, s. 181–190.
- Czarnecka Katarzyna, Ławreszuk Marek, Przyczyna Wiesław, „*Słownik polskiej terminologii prawosławnej*” – struktura artykułu hasłowego, „Elpis” 2018, nr 20, s. 221–230.
- D'âčenko Grigorij, sv., *Polnyj cerkovno-slavânskiy slovar'*, Moskva 1900 [Дьяченко Григорий, св., *Полный церковно-славянский словарь*, Москва 1900].
- Kostiuczuk Jakub, abp., Tofiluk Jerzy, ks., Ławreszuk Marek, ks., Misijuk Włodzimierz, ks., Charkiewicz Jarosław, *Specyfika polskiej terminologii prawosławnej. Koncepcja normatywizacji pisowni*, Białystok 2016.

¹³ O problemach związanych z angielskimi i greckimi odpowiednikami zob. W. Misijuk, *Priest's wife, matushka, presbytera czy popadija... a może khouria? Problematyka doboru angielskich odpowiedników haseł „Słownika polskiej terminologii prawosławnej”*, „Elpis” 2020, nr 22, s. 61–68; G. Mała, *Dobór greckich odpowiedników wyrazów hasłowych „Słownika polskiej terminologii prawosławnej” na wybranych przykładach*, „Elpis” 2022, nr 24, s. 69–73.

- Kraveckij Aleksandr Gennad'evič, Pletneva Aleksandra Andreevna, *Istoriâ cerkovno-slavânskogo âzyka v Rossii (koniec XIX–XX v.)*, Moskva 2001 [Кравецкий Александр Геннадьевич, Плетнева Александра Андреевна, *История церковнославянского языка в России (конец XIX–XX в.)*, Москва 2001].
- Kurianowicz Małgorzata, *Cerkiewnosłowiańska wersja „Słownika polskiej terminologii prawosławnej”*. *Zasady graficzno-ortograficzne*, „Linguodidactica” 2020, t. XXIV, s. 129–139.
- Kurianowicz Małgorzata, *Zasady ekscerpcji materiału do „Słownika polskiej terminologii prawosławnej” – odpowiedniki obcojęzyczne*, [w:] *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*, red. ks. Wiesław Przyczyna, Katarzyna Czarnecka, ks. Marek Ławreszuk, Białystok 2022, s. 28–33.
- Makal Grzegorz, *Dobór greckich odpowiedników wyrazów hasłowych „Słownika polskiej terminologii prawosławnej” na wybranych przykładach*, „Elpis” 2022, nr 24, s. 69–73.
- Misijuk Włodzimierz, *Priest’s wife, matushka, presbytera czy popadija... a może khouria? Problematyka doboru angielskich odpowiedników haseł „Słownika polskiej terminologii prawosławnej”*, „Elpis” 2020, nr 22, s. 61–68.
- Sokolov Dmitrij Dmitrevič, *Spravočnâ knižka po cerkovno-slavânskomu pravopisanii*, Sankt-Peterburg 1907 [Соколов Дмитрий Дмитриевич, *Справочная книжка по церковно-славянскому правописанию*, Санкт-Петербург 1907].
- Znosko Aleksy, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, Białystok 1996.